

Lars Gustafsson och gåtorna. Ett lovtal den 9 april 2014

Första mötet hösten 1952: Imperfektum, ett förfallett hus vid Fyrisån. Göran Palm och jag pokulerade i en vindskammare. In trädde en sextonåring i trenchcoat och sa utan vidare preliminärer att han önskade läsa sina dikter för oss som var några år äldre. Så skedde. Vi var mållösa. Sen sa vi att för att vara från Västerås var pojken ett geni. Men kanske skulle vuxenhetens kompromisser ta kål på den framfusige tonåringen. Vad vi misstog oss!

Nu står vi här över sextio år senare, ingen av oss trodde då att detta varit möjligt. Men med Lars är praktiskt taget allt möjligt, vilket jag inte vågar säga om många levande svenskar. Han har i olika skepnader förblivit sig själv. Han har retat, provocerat, kanske bluffat en smula. Han har bestigit poesins snöklädda bergstoppar och följt romanens underjordiska mullvadsgångar. Han har provat alla tänkbara litterära genrer jämte ytterligare några som snarare är sportiva, filosofiska och politiska. Men som Jean-Francois Revel säger: ”Det finns inga genrer, det finns bara talanger.”

Lars Gustafssons blockflöjt har jag hört kvillra i Riddarhuset, och från Hornsgatspuckeln har hans målningar spritts vida omkring. Han har aldrig avstått från att besvara en fråga, vare sig det gällt kvantfysiken eller hermenutiken. Hur man sedan värderar svaren är vars och ens ensak.

Kvar står att hans ingivelse aldrig svikit. Därför måste han vara en verkligt lycklig människa. (Här inom parentes ett citat ur hans så kallade vertikala memoar: ”Jag hör till de lyckliga människor som inte berörs särskilt mycket av huggormsbett. Jag misstänker att mitt blod rymmer substanser som är lika farliga för ormen.”)

Trots en andlig ekvilibristik som har fört honom till decennier i Austin Texas, till tyska akademier, Oxford och Uppsala, har vi honom här på plats, i Gustaf III:s börssal, med en sjuttio åttio böcker bakom sig och fler på gång, Och trots dystra utsagor om det svenska samhället och ”det djävla falska högfärdiga Stockholm” (1994) lika muntert produktiv.

Hans författarskap är så mångsidigt att när vi tror oss se honom i bollplans enda ände är det blott hans skugga bevarad i målburens disiga luftlager. Inte att undra på att det råder delade meningar om vem som är den egentlige herr G, kanske har några av hans uppträdanden iscensatts av dubbelgångare och illusionister. ”Högfärdig djävel! Det har han alltid varit.” Den som uttalar sig så om poeten är jagfiguren i romanen Yllet, född samma dag och år som sin författare, alltid redo att förekomma sina kritiker.

Så vem är det vi ger Nordiska priset till? En professorlig pedagog med koleriska utbrott. En bister kritiker av svensk centralmakt. En äldre förbannad herre som grälar på Statens järnvägar och i tidnings- och universitetsvärlden ser lömska former av skenliv. En poet som visar att här finns en underjordisk mylla och ett överjordiskt ljus. Från sin exil i Texas agerade han vid vår västra horisont celest fenomen, sprakade och väsnades när vi försökte sova; det var tidsskillnaden som åstadkom det, i mer än ett avseende.

Han kliver rakt in i Darwin och Einstein, i Kant och Gauss, in i den europeiska politikens dunkel och den högre matematikens pelarsalar där dårskap sammanbor med genialitet. Det enda man kan vara säker på är att han kommer ut på andra sidan som ännu mer Lars Gustafsson.

Men trots att han innehaft en professur i filosofi är det inte den besinningslöst uthållige tänkaren vi vill prisa utan de suveräna infallens jonglör, de mångbottnade impressionernas nedtecknare – vare sig han kör på en ökenväg i Texas, spelar tennis med ett handlag som inte återfinns i instruktionsboken, slår sig ned i Elsa Anderssons oförlitneliga konditori i Norberg eller hyllar sin nära nog tvilling Hans Magnus Enzensberger.

Ur allt och ur ingenting drar han upp ett glänsande byte, varken fågel eller fisk eller mittemellan utan något sällsamt som vi kanske inte har sett förut och som likt laken inte kan jämföras med något annat än sig själv.

Lars Gustafsson har alltid verkat äldre än han är. Om två år är han åttio, men jag skulle snarare tippa hundra, vitalt melankolisk, imiterande sig själv eller någon annan – såsom han gjort med Ekelund och Silfverstolpe – för vi har inte ett enda jag, det går alltid ledtrådar till en frånvarande, till något av våra fiktiva jag. Vi bär på en inre rymd som inte är vi.

Han säger själv: ”Den idealiska kreativa atmosfären är för mig ett tillstånd som kommer tankspriddheten nära. Jag tänker bäst när jag tänker på något annat.” Och vidare: ”Jag är oåtkomlig och alltså är jag till. - - - Det är så svårt att säga vem jag är och var jag finns.” Vid varje upprop markerar han sin närvaro från en oväntad bänkrad med ett så oklart Ja att frågan uppstår om det var en annan Lars Gustafsson, en av dem som tvingats lägga till en initial för att få behålla sin identitet.

Ett av hans teman är att en människa aldrig i detalj kan beskrivas. Det som kan göra rättvisa åt det bottenlösa och oförutsägbara hos henne är ”en mystisk antropologi”, dvs diktning, konst, skapande fantasi. Gustafsson uttrycker det så här: ”Ingen vet riktigt vad en människa är. Ingen vet heller vem han själv är. Den är i den gåtan friheten består.” Jaget är ett skikt ”som går att passera, men där ingen kan förbli”. Men det ges dolda fickor inom oss där vi kan existera helt och fullt.

Han återkommer till fenomenet att ”det finns tider när du inte har funnits / men fanns ändå, där skimrade så mycket möjligt”. Han är besatt av tid och av klockor: ”All tid äts upp av tankarna på tid / som var, eller att något händer snart. / Förhoppningar och resten minnen. Hel / blir bara den som inte längre ser en / annan boll i bollen som han ser.”

Jag pratade en gång om Lars Gustafsson med John Updike som recenserat honom i New Yorker. Updike hade fäst sig vid hans “digressions, parallells, proliferations and expansions, his way of meandering into surprising twists and turns”. Det stämmer bra. Med en Gustafssonsk text vet man inte hur den ska sluta och misstänker att inte heller författaren är på det klara med det.

Mitt intryck av Gustafssons romaner är – som André Gide sa om sina – att de skrivs för att förlora stranden ur sikte, för att få navigera i dagar utan land inom synhåll. Det betyder att ge sig hän åt oförutsägbara infall mitt i den pågående berättelsen. Han avbryter handlingen, underminerar flödet,

reflekterar över något fenomen i sin väg. Sigismund är ett sådant exempel på oväntade utväxter på berättelsens stam.

Samuel Richardson år 1751 delade upp romanförfattarna i dem som skriver enligt en uppgjord plan, vet vart de är på väg och inte avviker samt i dem som inte riktigt anar vartåt de syftar, vilsna orienterare i mörkret som ändå kommer fram till slut. Till dessa senare hör Lars Gustafsson som litar på att ingivelsen leder honom rätt. Jag sa en gång till honom: ”Jag har hört att du just skrivit en fantastisk roman.” Han svarade: ”Ja, varför inte?”

Den som hört Lars Gustafsson tala minns att han genom åren haft samma röstläge, förbindligt, knarrigt, undervisande. Men den som läst honom vet att han kan falla in i alla tonarter. Många av hans romanfigurer föds i en dikt, t ex Mannen på den blå cykeln, fader Einar med lådkamera på väg genom Västmanland. Den amerikanska flickan steg fram ur en tidningsnotis.

Grundläggande är hans misstro mot övergripande mönster och heltäckande förklaringsmodeller, hans ovilja att foga in händelser i en större orsakskedja. I dikterna är världen lika egendomlig, lika fruktbart opålitlig som biblioteket där Den amerikanska flickan arbetar. ”Förlita oss på överraskningen måste vi, på mörkret i varje människa, att Gåtan skall visa sig starkare än Makten... Vi är mörker, regn, trädens oroliga grenar i mörkret över oss, men också brödet med solgul honung.”

Vad hindrade honom från att ge upp under tidiga mödosamma författarår? Han svarar: ”Den gudomliga upplevelsen av en inre frihet, ingivelsens fria flod, av tillgången till ett av de bästa njutningsmedlen i världen: en gestaltskapande fantasi”. Vidare enligt hans memoar: ”Min poesi har alltid varit en zon för sig själv, en verksamhet med flera frihetsgrader än de andra. Jag har skrivit den för mig själv och aldrig för någon annan.” Samtidigt har hans poesi varit en forskningsavdelning där hans övriga författarskap utvecklats.

Tag Förberedelser för vintersången, en diktsamling bland många som kretsar kring Gåtan och Halva aritmetiken och världens mångtydiga noteringar. Där ingår den självbiografiska Den geografiska institutionens geografi, en labyrinthisk byggnad där vart rum är ett tidsrum för det lyriska jagets olika åldrar. Men kunskapen om jaget förblir förseglad, det som finns är spaningen. Poeten laddar sina tecken med nya innebörder och startar på nytt – som då ett bilbatteri tar slut i kylan och någon kommer med en kabel från en annan källa.

Samtidigt som Lars Gustafsson i sitt stora mörkrum framkallar minnen och förgångna bilder, verkar han med sin klara blick lika saklig som en registrator vid lantmäteristyrelsen. Många av hans dikter och noveller bygger på osinnlig information som en notis i ett uppslagsverk. Genomlysning och förnuft är därför hans strävan, men strax stöter han på hinder att nå en autentisk kunskap. Det okända ställer sig i vägen, vad det nu är, kanske jättekarporna som sover i broskuggan: ”De skall alltid finnas där, som ingen pojke fångar.”

Kritikern Mikael van Reis har kallat Lars Gustafsson en detektiv i melankolins saturnusljus: ”Det är först när vi kan ställa oss utanför världen som vi verkligen kan se den. Det är först när vi kan se den egna kroppen från en annan kropps synvinkel som vi når en verklig självbetraktelse. Men i båda fallen

vore detta att ställa sig utanför livet. I Dödens rum. Det är två kunskapsteoretiska dilemman som följs åt i Gustafssons poesi. Världen är en labyrint och kroppen ett fängelse.”

Hans egenart ligger i den metafysiska frågeställningen, en kyligt undersökande hållning till tillvarons uppenbarelser, en skarpsynt behärskning i iakttagelsen som placerar honom i en övervägande manlig tradition från Poe, Baudelaire, Walter Benjamin fram till vännen Enzensberger. Han beträder, med Anders Olssons ord, den frostiga fantastikens väg från Linnés *Nemesis Divina* och Strindbergs *Blå böcker*.

Det är i spänningen mellan förutsägbarhet och frihet som Lars Gustafsson utvecklas. ”Det som kan finnas i människans inre, hennes jag, är ett kaos, opersonligt, nästan väsenslöst. Det som människan är, det är hon i möte med de andra, som fastställer hennes gränser och gör henne tydlig.” Illusionen om en personlig identitet är en sak; något annat är hans förvissning om att det finns en fri och innerst förtröstansfull människa som inte låter något hota henne.

Hans poem, till hälften häftig rörelse, till hälften flyktig skugga, bärs av föresatsen att ”av erfarenheter som gjorts skapa erfarenheter som inte har gjorts”. De bildar en ”väldig sjö som inåtvänt / fyller sig med stora dimmor / ö vid ö och inga väderstreck”. Ändå gör vi oss hemma där. Cyklisten från Frankegatan i Västerås slirar men hoppar inte ur sadeln på decennier.

Inte oväntat råder poeten sin dotter: ”Det är gott att alltid vara på cykel, / inne i juni månads milda vind, / syrenernas doft, / också när vintern lägger isarna. / Det är gott att alltid vara på väg.” Överallt hos Gustafsson finns cyklar som ett slags husdjur, och i cykelverkstan råder en särskild frid. I romanen *Sigismund* definieras Helvetet som en plats utan barn och cyklister.

Och det är sällan långt till klassrummets lukt av skurpulver eller till saftkalasen hos morbror Knutte och smaken av ”världshistoriens första banan”, nämligen den Lars åt efter kriget. Vi dras in i byggnation, renoveringar, alla dessa hus som föreställer Sverige. Här limmas och återställs, här läggs idéer längs pärlsponten och hålkärlden bågner av filosofi. Sverige är ett snusbrunt bönhus där samma psalmer stäms upp, men hantverkarna förblir hans förebilder, de är de levande ansiktena bakom maktens uppsyner.

De återkommande bilderna lugnar. De ”sladdriga, sönderlästa tågtdatabeller som man i vissa länder kan få till låns i biljettluckan” fångslar med sina sällsamma förkortningar. Diktaren noterar avgångar och uppehåll men äntrar inte tågen, I stället gläds han åt allt som upprepas – de gula rälsbussarna, de svarta hundarna, de blanka isarna, hyvelbänken med hugg och fåror, de ofödda som en vindil genom gräset, fiskarna under sin egen himmel, slussnycklarna som låser upp porten till en västmanländsk barndom. ”Oförstörbara i sommarljuset, sjuttonhundratalets milda ängar. Och ett slags mycket små paddor skuttar muntert ibland mollorna. Vi brukade fånga dem som pojkar. Som man fångar mycket små sanningar.”

Upprepningarna fogar sig samman i lycka och smärta, i en okuvlig undran över detta liv som gavs oss utan att vi bad om det. Poeten medger att hans verksamhet utspelas i skuggan av två oförenliga önskningar: att behålla sin egen röst och undvika upprepningar. Kronologin mellan diktsamlingarna

kan vi därför lämna därhän, vi kan blanda dem likt kortleken hans morbröder smattrade med på sommarverandan.

I Balladen om den goda styrelsen ekar några centrala rader genom hela hans livsverk, det vi är vi glada att få belöna här idag:

Det är inte vi som vill friheten. Det finns något,
mörkt och överraskande, i oss, som vill den,
och vill den mest när vi minst anar det. Den kommer
alltid olämpligt. Något mörkt och otydligt
som finns i oss vill alltid bli något annat.

Människan. Den bit som inte passar in
i något pussel. Och allra minst sitt eget.

Och det är i det som friheten består:

att något i oss vill alltid något annat.

Pojken Gustafsson är i Stenkista inställd på att undgå upptäckt. Han får syn på sådant som man i sagan inte fick se utan att dö. Han förråder det inte utan eggår vår inbillningskraft och vinner själv en uppsluppen rörelsefrihet. Hans fynd för oss inte till gåtans lösning utan in i nya gåtor. Till slut framstår de synliga och nöta tingens existens som det mest gåtfulla.

Om Gustafsson med sin encyklopediska läggning och sina tekniska intressen kan påminna om en svensk Diderot, så har han med tiden blivit mindre upplysningsman, mer teckentydare och spanande arkeolog, där han lyssnar till alla slags ljud, de egna stegens, storlommens rop. I det alfabet Polhem läste i mekaniken ser han otydbara feniciska tecken och liknar då Borges som hittade på ett uppslagsverk med okända djur. Ur gränslandsmyllan mellan faktiskt och fiktivt utviner han årliga skördar. Och han längtar efter en magi som inte upphäver naturen, efter en kraft som ”bygger på orenhet, förmultning, rost, allt större sammanblandning, allt större mångfald”.

Obekymrat konstaterar poeten: ”Förr eller senare motsäger jag ändå mig själv och kommer inte ens att märka det.” Därför är Gustafsson de spridda fragmentens mästare; där härbärgerar han sina motsägelser. Han har påpekat att behovet att skapa sammanhang bygger åt författaren ett självpåtaget fängelse. Fragment är minnen som aldrig avslutas – likt ”lantliga fotbollsmatcher som man kan se gång efter annan från snälltågen, nästan utan åskådare, spelarna inte riktigt klubbmässiga, men inte bara småpojkar heller”.

Vetande och vild association, stridslust och mystisk försjunkhet samspejar med spekulativ vällust och poetisk hetta. Med sin säreget intellektuella fantasi genomborrar Gustafsson världens betong och gör den till en bikaka: i var cell honung men av olika smak. Som i en blindbockslek blir det självklara främmande. Ett vinddrag går genom en enda asp i dungen men lämnar asparna strax intill stilla.

Jag menar att den goda litteraturen kan lätta vår förtvivlan, göra oss anarkistiskt muntra och ta fram vår egen skapande instinkt. Den förmågan är Lars Gustafssons gudagåva. Vi är våra egna uppfinnare, och en trotsig livsbejakelse döljs i insikten att ingen tar ansvar för oss, det får vi göra själva.

Han gestaltar livets skörhet och dödens ogenomträngliga smärta – som i romanen En biodlares död. Han kritiserar Guds skapelse men lever samtidigt i förbund med den: ”Varje dörr byggs för att kunna stängas. / Varje dörr byggs för att kunna öppnas. / Vem stänger? Vem öppnar? Vem frågar? / All god styrelse börjar i jaget, i mörkret, / i gåtan som finns i varje människa.”

Lars Gustafssons poesi är en sång till det förlorade, till ansikten som skymtar i fönstret från tåget och aldrig mer dyker upp. Kulturer och epoker virvlar om varandra som löv i höstblåst och hittar en jämvikt om inte förr så i den metaforernas smedja som poeten håller uppvärmd. Så kan han lämna hela den västerländska bildningen bakom sig, Heraklit, Descartes, Nietzsche, och försvinna in i ”den fantasiens korta sommar som var mitt ögonblick”.

Över detta rike, vars karta föreställer ett frihetens, allvarets och lekens land, faller ljuset från den ”stora västmanländska sommardag, / vars stillhet barnet ej förstod / och vars vidder barnet ej förskräckte...”

Dikten är det omöjliga destillat, ett elementens skimmer längs vår farled från mörkrer till mörker. Skönheten ensam består – det är Gustafssons envist djärva besvärjelse i bok efter bok. Ofta väcks skönheten av de ögonblick då vi känner oss samhöriga med alla former av liv. Som i sommarnatten när det ”varken är jord eller himmel / frasar långt ute på själens gränslösa mörka hav / en snabbare bog genom vattnets sammet”.

I hans poesi ljuder ett trots mot världsordningen: ”Var i din egen flykt och vänta aldrig på stegen i trappan.” Hans flöjt spelar i protest mot slagfälten omkring oss: ”... ur kvällens spända trådar sjöng det om / all frost en spröd och glasklar sång. Som om / en sällsam kärlek fanns. Vi sjunger liv / där inget fanns! Och ser, hur vattnet djupt / i brunnen blandar ljusen mot varann.”

I balladen om stigarna i Västmanland hittar han under den synliga skriften av småvägar de envisa stigarna som vet vad de vill och som trampats av alla och ingen: ”Vi skriver stigarna, och stigarna blir kvar, / och stigarna är klokare än vi, / och vet allt det vi ville veta.” Och såsom stigarna kommer till genom att beträdas skapas poesin genom att få kropp och röst hos läsaren.

Poeten är bittert otålig över allt som måste hinnas med ”i detta stora ur som vi bebor för ännu några år av tid”. Men lusten tar överhand, han hinner beundra en skalbagges ryggsköld, blanda torkade murklor i en åländsk fågelgryta, studera gjutjärnsbron i S:t Louis, dela en kyrkligt värmande gemenskap kring laundromaten i Texas.

Så hälsar dikterna till varandra likt gamla bekanta som inte setts på länge. Infallen dansar över bonvaxade golv och tankarna blir seismografiska kurvor som registrerar skalv och förskjutningar vi andra sällan märker.

Gustafssons författarskap är en arkipelag. Från hög höjd liknar öarna varann och bildar ett mönster vi lärt oss urskilja på kartan. Men han växlar obekymrat skepnad och åsikt och införlivar oväntade uppenbarelser med sitt närmast medfödda tonfall. Han flätar sin korgstol på nytt, varje vidja ett nytt inslag på gammal plats, så att stolen fortsätter att knarra lika hemvant och ändå hålla i långa år framöver. Hans flyktighet döljer trofasthet.

Denna diktning genomkorsas av korrespondenser och koder, av röster ur ett förflutet som liknar det brunna biblioteket i Alexandria. Hemliga tecken, kanske livets skingrade pusselbitar, signalerar en parallellvärld som inte låter sig gripas av vårt vetande.

Lars Gustafsson avslöjar en kunskap om onskan som kanske bara i grunden oskuldsfulla människor äger. Han har sina underjordiska hålrum av kyla där han samlar kraft och hopar förråd. Ibland läser jag hans dikter som hemlighetsfulla rekonstruktioner av förlorade original. Där hörs avbrutna tonfall, där är osynliga bjälklag som håller bygget uppe, där skälver orden inför en bristningsgräns. Och det är där, i det oavslutades domän, som återkomst, upprepning och förnyelse utför sina förvandlingsnummer. Poeten sopar igen sina spår för glädjen att än en gång få avtäcka dem och gå tillbaka i dem.

Lars Gustafsson är en Orfeus som för varje bok med nyvunnen vakenhet träder fram ur underjorden – med dess Jules Verneska väggar bakom vilka vi hör vattnet sorla. Han följs av en Eurydike i olika förklädnader, gärna rödhårig, och henne lockar han med sig utan behöva kasta en förgörande blick bakåt. Hon hålls kvar genom att dikten, diktandet aldrig fullbordas utan bekämpar tiden i omtagningar och nya ansatser. Och hon får honom att tänka på ”den snabbhet med vilken en stor kärlek växer. Så stor att den står stilla.”

Fast nu är det ”sent, och mycket är förlorat.” Eller kanske inte. Ty med sin oförlikneliga enkelhet konstaterar han: ”Vad vill vårt liv? / Att gå. Och vi vill stanna.”